

Василь Деревінський
(м. Київ)

**ЖУРНАЛ „ВИЗВОЛЬНИЙ ШЛЯХ” ЯК ДЖЕРЕЛО ВИСВІТЛЕННЯ
ДІЯЛЬНОСТІ В. ЧОРНОВОЛА
У 1960-Х – НА ПОЧАТКУ 1970-Х РР.**

Висвітлюється різноманітна інформація про В. Чорновола, яка публікувалася в 1960-х – на початку 1970-х рр. в журналі української діаспори „Визвольний шлях”.

Исследуется разнообразная информация о В. Чорноволе, которая печаталась в 1960-х – в начале 1970-х гг. в журнале украинской диаспоры „Визвольний шлях”.

З-поміж різних українських відомих постатей, внесок яких у розвиток спільноти потрібно вивчати і осмислювати, перебуває особа В'ячеслава Чорновола. Для багатьох українців він став відомий і запам'ятований в останні роки свого життя, коли працював на посаді голови Народного руху України (НРУ) та народного депутата України. Вперше про нього почали писати в засобах масової інформації у 1960-х роках, після появи за кордоном його книг, в яких він розкривав беззаконня і репресії радянської влади на території України. Відтоді його матеріали та інформація про нього почали періодично з'являтися за межами України, в основному в українських емігрантських ЗМІ. Натомість, на Батьківщині до кінця 1980-х рр. інформація про нього поширювалася серед обмеженого кола людей.

Значний внесок у поінформованість української діаспори про події в Україні та про В. Чорновола вніс журнал „Визвольний шлях”, що видавався в Лондоні за ініціативи ОУН (б) і поширювався в країнах, у яких проживала українська діаспора. На сторінках журналу спочатку подавалися огляди діаспорних авторів про становище в Україні, а з середини 1960-х років з'являються матеріали від осіб, що жили в підрадянській Україні і були причетними до національно-культурного руху. Тематика матеріалів була різною: від заборонених віршів до умов перебування політв'язнів в радянських концтаборах.

Завданням статті є розгляд інформації про В. Чорновола, яку отримували читачі „Визвольного шляху” від появи за кордоном інформації про шістдесятників і до часу другого великого „покошу” 1972 р. Висвітлення цього питання в окремій статті є на сьогодні актуальним, оскільки, діяльність В. Чорновола є малодослідженою [3].

В 1960-х рр. В. Чорновіл належав до числа творчої молоді, яка, хоч була вихована на радянських ідеологемах, розпочала процес переосмислення радянської дійсності під час лібералізації режиму за Хрушова. Формування нового мислення в молодій інтелігенції, яке виходило за межі радянських

приписів, було продемонстровано авторами статей „Визвольного шляху” („ВШ”). Наприкінці 1950-х – на початку 1960-х рр. з’явилися публікації про процеси десталінізації, реабілітації засуджених, викривання русифікації та початку відродження української духовності. Ці процеси розглядалися як черговий етап українського національно-культурного піднесення і відродження, в ході якого серед молоді генерации інтелігенції стверджувалась свобода мислення, критики, творчості, право на вільний розвиток власної національної культури, відбувалися реабілітація репресованих і забутих імен, пошук нових зразків творчості за допомогою вивчення діяльності західноєвропейських діячів. У 1962 р. у статті „І не ситий...не скує душі живої” вперше згадується імена деяких помітних молодих українських літераторів, які зважилися сказати своє слово у своїх сміливих працях. Це Ліна Костенко, Микола Вінграновський, Віталій Коротич, Євген Гуцало, Валерій Шевчук, Микола Біднин, Юрій Коваль. Поява нових поглядів на розвиток національно-культурного життя пояснювалася у „ВШ” припиненням сталінських чисток, постановом молодого українського покоління, до числа якого увійшли і діти українських комуністів „не обтяжені гріхами своїх батьків”. Під час навчання у вузах молодь почала усвідомлювати національну кривду і відчувати національну образу, бо в Україні возвеличувалося російське і замовчувалось або фальшувалось і зневажалось українське. Було зауважено, що „частина комуністів молодшого покоління бачить нелогічність комуністичних ідей і намагається здійснювати пошук нових орієнтирів. Внаслідок цього частина молодих членів компартії опинилася на так званих ревізійністських позиціях.

Нові тенденції, що з’явилися серед молоді, стурбували радянське керівництво можливістю послаблення радянського режиму, через що розпочалися утиски творчої інтелігенції. Занепокоєння ймовірністю початку нищення радянським режимом паростків українського відродження і захоплення покірності прослідковувалося в названій статті [10, с. 174]. Через два роки, після цієї публікації у „ВШ” з’явилась інформація, що в підрадянській Україні розпочалася кампанія обмеження діяльності творчої молоді, посилилась політика русифікації всіма можливими засобами, що ховається під прикриттям слів про розвиток української культури, взаємозбагачення культур тощо [1, с. 372]. Водночас, логічно зауважувалось, що наступ Москви гальмується в Україні та в інших республіках спротивом представників національних сил. Крім того, в авторів статей „ВШ” помилково існувала думка, що в Україні діє підпілля, політичний провід, який активно впливає на суспільно-політичне життя республіки. В дійсності в Україні виникали поодинокі групи чи організації, але їх діяльність не досягала значних масштабів. Причинами існування думок про організоване підпілля С. Мечник вважав відсутність безпосереднього зв’язку із Батьківщиною та розглядання багатьох процесів, що відбувалися в Україні, з погляду бачення минулого. Ясність у висвітленні ситуації в Україні внесли

матеріали авторів з підрадянської України, які стали доходити на Захід із середини 1960-х років, зокрема, одного з представників цієї молоді когорти інтелігенції – В. Чорновола.

В шостому номері „ВШ” за 1966 р. з’являється інформація, що сколихнула українську діаспору. У ньому було повідомлено, що в Україні відбулися чергові широкомасштабні репресії, арештовано і засуджено багатьох українських культурних і наукових діячів, які докладали зусилля для піднесення української національної духовності. У номері ще не наводилися обвинувальних формулювання, однак, з наявних матеріалів випливало, що вони були піддані репресіям за домагання літературної свободи і наукової творчості. Відомими тоді на Заході стали імена лише двох осіб, що попали в поле зору радянського „правопорядку”. Це – І. Світличний та І. Дзюба. В одинадцятому номері „ВШ” за 1966 р. наводиться дещо повніша інформація про події в Україні. В статті „Арештування і судові розправи в Україні” зазначалося, що в Києві, Одесі, Львові, Луцьку, Тернополі, Івано-Франківську та інших містах з кінця серпня 1965 р. почалися масові репресії і арешти працівників української культури та студентської молоді, а з початку січня 1966 р. відбулися закриті судові розправи над ними. В статті навані імена ряду осіб, що були арештовані. Серед них Я. Геврич, Герета, Б. Горинь, Гринь, О. Заливаха, Зваричевська, Іващенко, С. Караванський, Є. Кузнецова, Мартиненко, М. Масютко, В. Мороз, Озерний, Осадчий, Русин, Чубатий. Зазначалось, що арештованих є набагато більше. Подавалося, що головним „злочином” переслідуваних і арештованих була оборона рідної мови і культури, точніше, самооборона від посиленої русифікації України. Нова інформація внесла певну ясність щодо деяких імен жертв репресій і причини розправи з ними, однак, простежується відсутність ґрунтовної та достовірної інформації про масштаби радянських репресивних кампаній. Натомість, продовжували існувати неточності, зокрема, щодо арешту і звільнення І. Дзюби, чого в дійсності не було тощо.

Рівень поінформованості західних читачів кардинально розширився після появи за кордоном двох книг В. Чорновола „Правосуддя чи рецидиви терору” та „Лихо з розуму (Портрети двадцяти „злочинців”). В них містилася докладна інформація про репресивні дії радянської влади в Україні. Написані книги мали на меті донести правду про нові репресії радянської влади до якомога ширшого кола людей, а також здійснити своєрідний пресинг на тодішніх керівників УРСР, задля чого В. Чорновіл направив їм книги у формі відкритих листів.

У жовтні-листопаді 1967 р. книги В. Чорновола вийшли друком у Парижі та Вінніпезі. У „ВШ” уривки „Правосуддя чи рецидиви терору” з’явилися в листопадово-грудневому номері за 1967 р., а в лютневому номері за 1968 р. помістили книгу повністю, за винятком додатків. У тому ж номері опублікували уривки з книги „Лихо з розуму”, але без зазначення автора. Передруковували книги численні українські емігрантські та іноземні ЗМІ.

Появу цих матеріалів з України на Заході можна порівняти з вибухом бомби, настільки вони були сенсаційними, актуальними та інформативними. Неодноразово, протягом двох десятиліть, автори статей „ВШ” відсилали читачів до цих книг для повнішого ознайомлення з процесом національно-культурного розвитку та репресивними діями радянської влади в Україні середини 1960-х рр. Зокрема, про книгу „Лихо з розуму” Я. Гайвас писав: „отримали ми у вільному світі першу ластівку української весни „Лихо з розуму”, яка швидко появилася друком. Матеріали, що були перед тим (у справі підпалу бібліотеки у Києві російським шовіністом Погружальським або у справі Л. Лук’яненка, І. Кандиби і товаришів, що названо справою юристів), були занадто епізодичними, щоб доказати, що йдеться про глибокий процес, а не тільки поодинокі вияви. „Лихо з розуму” засвідчило, що маємо справу з процесом у загальнонаціональному і суспільних вимірах” [5, с.1134].

Завдячуючи цим книгам, В. Чорновіл став досить широковідомим на Заході, і вперше його ім’я з’явилося на сторінках „ВШ”. Читачі дізнались з 11–12 номеру „ВШ” за 1967 р., що В. Чорновіл народився 1 січня 1938 р., працював журналістом, щоправда на київському радіо і телебаченні (насправді на львівському телебаченні і в київських журналах та газетах), брав участь у процесі заарештованих культурних діячів у Львові, відмовився давати свідчення проти них, за що був звільнений з посади і змушений влаштуватися до львівського відділення охорони природи. Зазначено, що В. Чорновіл був арештований за направлення прокуророві УРСР, голові народного суду УРСР та голові КДБ відкритого листа, тобто книги „Лихо з розуму”. Щоправда, не вірно зазначений рік відправлення В.Чорноволом листа, замість 22.05.1966 р. стояв 1967 р. У лютневому номері „ВШ” за 1968 р. зазначалось, що В. Чорновіл за оборону арештованих був засуджений на 3 роки тюрми (в дійсності за написання книг „Правосуддя чи рецидиви терору” та „Лихо з розуму” і поширення статті В. Мороза „Репортаж із заповідника ім. Берії”).

Образ мужнього журналіста, який постав з короткого повідомлення, набрав додаткової ваги і чіткості після ознайомлення із його книгами. В книзі „Правосуддя чи рецидиви терору” В. Чорновіл зробив аналіз норм Конституції та Карного кодексу УРСР і встановив, що методи проведення арештів, слідства та судів у 1965 – 1966 рр. виходили за рамки, а то й грубо порушували законодавчі документи. В. Чорновіл зазначав, що досудові дії проводилися за допомогою насильств, погроз, шантажу. Під постійним тиском, крім арештованих, перебували родичі і знайомі, підсудні були позбавлені можливості захисту в суді, судові засідання, всупереч законодавству, перетворювалися в закриті, на які проблематично було потрапити навіть родичам. Методи проведення судових розправ над діячами культури змусили В. Чорновола заявити, що радянський режим в Україні діє як на окупованій території [8, с.254].

Викликало сумніви у В. Чорновола пред'явлення арештованим ст. 62 Кримінального кодексу УРСР про агітацію, пропаганду та діяльність проти радянської влади, оскільки ця стаття заперечувала свободу слова, друку, зборів і мітингів, що були гарантовані Конституцією. Згідно цієї статті, за будь-яку критику радянської політики можна було будь-кого притягнути до кримінальної відповідальності. Відтак, ця стаття, на його переконання, була неконституційною, такою, що могла бути застосована до неугодних владі людей.

Такими людьми стали представники молодого покоління української інтелігенції, які виростили при радянській владі, виховувались радянською школою, радянськими вузами, комсомолом і які, зіткнувшись з негативами власного національного життя, намагалися відродити національну культуру. Це було їхнє природне бажання прислужитися власному народу, виправити недоліки національної політики радянської влади, а не накинени із-за кордону ідеї. Влада, замість того щоб розібратися з проблемою і справедливою критикою, стала судити їх як буржуазних націоналістів, хоч вони не жили при буржуазному ладі. Підсумовуючи написане, В. Чорновіл твердив, що всі ці судові розправи є нерезультативними, бо такими методами неможливо спинити боротьбу спільноти за право повноцінного розвитку.

В книзі „Лихо з розуму” В. Чорновіл зібрав біографічні дані про засуджених у 1966 р., їхню поведінку на слідстві і суді та їхні твори, що стали підставою для обвинувачення.

Продовжував В. Чорновіл висвітлювати репресивні дії радянської влади у написаному в співавторстві з В. Скочком і Л. Шереметьєвою відкритому листі колективу журналу „Перець”, ЦК КПУ та іншим адресатам. Лист був опублікований у „ВШ” разом з уривками з книги „Правосуддя чи рецидиви терору” і являвся додатковим свідченням про ситуацію в Україні і журналістську майстерність та позицію В. Чорновола. Написання листа було спричинено появою у сатиричному журналі „Перець” наклепницької статті В. Осадчого (вигадане ім'я) „Про містера Стецька і великомученицьке жабеня”, в якій образливим нападкам піддавався І. Дзюба. Людина, яка була символом шістдесятників, автором відомої праці „Інтернаціоналізм чи русифікація”, написаної у зв'язку з арештами української інтелігенції 1965 р.

Автори колективного листа одразу засудили сам стиль написання пасквіля на І. Дзюбу у вигляді грубої лайки із застосуванням таких слів, як „зоологічний націоналіст”, „недоумок”, „жабеня” тощо. Автори розкритикували звинувачення І. Дзюби в антирадянській діяльності, заявляючи, що він подібно до всіх шістдесятників виступав за рівноправність, гармонійний розвиток націй, що гарантувався комуністичною партією, не хотів миритися з денационалізацією українського народу, намагався показати радянському керівництву негативні моменти здійснюваної компартією національної політики. На переконання авторів статті, самоусунення радянської влади від об'єктивного вирішення

національного питання, здійснення денационалізації, переслідування незгідних за свободу думки, творчості, читання так званих недозволених книжок і анонімних статей тощо, лише призведе до збільшення людей, які думають, що правовий статус України, як союзної республіки, кричуще невідповідний її фактичному становищу в СРСР, відтак може призвести до краху існуючої держави [9, с. 1359, 1365].

Своєрідним продовженням захисту І. Дзюби від нападків радянського режиму була стаття В. Чорновола „Як і що обстоює Б. Стенчук (66 запитань і зауваг „інтернаціоналістові”)”. Завершальна частина статті з'явилася у 7-8 номері „ВШ” за 1973 р. Повністю стаття не була надрукована в жодному закордонному виданні, хоча вступна її частина була надіслана на Захід [13, с. 16]. Стаття є відповіддю В. Чорновола на критичну статтю „Що і як обстоює І. Дзюба”, видану під авторством Б.Стенчука (вкотре вигадане ім'я) на працю І. Дзюби „Інтернаціоналізм чи русифікація”. Стаття була визнана тоталітарним режимом антирадянською і включена в обвинувачуваний вирок В. Чорновола 1973 р. Радянський суд вирішив, що в статті „з метою підризу і ослаблення радянської влади зводяться наклепи на національну політику в Радянському Союзі, фальсифікується процес комуністичного будівництва в СРСР і Радянській Україні, пропагується ідея підризу братської дружби і єдності народів Радянського Союзу, а також розпалюється ворожнеча між українським і російським народами” [4, с.137].

В так званій антирадянській статті В. Чорновіл на основі ґрунтовної аргументації розвінчує висловлювання вигаданого Б. Стенчука про всебічний процвітаючий розвиток українського народу в СРСР та відсутність русифікації. Наголошено, що українську мову усунуто з адміністративних, господарських органів, вузів, армії, так зване добровільне обрання батьками мови навчання дітей в школі призводить до масового закриття шкіл з українською мовою навчання, існує непропорційний відсоток українців серед студентів, науковців, викладачів щодо їхньої чисельності в Україні, бо перевагу при вступі у вузи і працевлаштуванні мають росіяни. Навів В. Чорновіл приклади русифікаційної політики в ЗМІ, театрі, кіно, книговидавництві, усунення і замовчування імен та праць видатних діячів української культури, історії тощо. Ці та інші факти дали йому право заявити про існування „безсумнівного факту національної дискримінації” в Україні [12, с. 756]. Побутування ярлика українських буржуазних націоналістів, як зауважує В. Чорновіл, на думку членів делегації канадських комуністів, що відвідали Україну у 1960-х рр., пояснюється прагненням влади „придушити дискусію, замість того щоб дійти до її причини”.

У статті В. Чорновіл підняв досить цікаве питання, яке хвилювало багатьох представників української діаспори, – на яких ідеологічних позиціях перебувають українські шістдесятники. У працях В. Чорновола, І. Дзюби були численні посилання на Леніна, засади марксизму, тому складалося враження, що вони є українськими комуністами і виступають лише з позицій

ревізійнізму політики комуністичної партії. Більшість шістдесятників дійсно перебували на марксистсько-ленінських позиціях, прагнули повернути так звані ленінські принципи національної політики, реформувати систему радянської влади, будучи переконаними, що це спричинить повноцінний розвиток українського народу. В подальшому, після радянських репресій, перебування в концтаборах, ставлення до марксизму-ленізму і радянського режиму в багатьох змінилося. Водночас були і ті, до яких відносив себе В. Чорновіл, які вже у середині 1960-х рр. мали критичне ставлення до радянської влади. Невипадково в статті „Як і що обстоює Б. Стенчук” В. Чорновіл навів слова Б. Стенчука про те, що люди з когорти І. Дзюби користуються марксистсько-ленінськими документами і термінологією для маскування своїх ідей і настанов. Ці слова Б. Стенчука він лише подав, але не вступив з ним у полеміку, як це робив з іншими його висловами. Вже після відновлення незалежності України В. Чорновіл зазначив, що шістдесятники часто у боротьбі за свободу слова, творчості, національно-культурного розвитку використовували так звану езопову мову. Тобто, за допомогою марксистсько-ленінських цитат, не виходячи за межі законодавчого поля СРСР, намагалися виражати та реалізовувати свої ідеї.

Відсутність повної інформації про нових творців української дійсності не завадила представникам української діаспори виступати з підтримкою їхньої боротьби. Навіть чітко виражена антикомуністична сила – ОУН(б) – на сторінках власного журналу „ВШ” ще в 1962 р. заявила, що неважливими є партійні декларації, а лише практична діяльність кожного українського політичного середовища, кожної групи і діяча [7, с. 345]. Згодом зазначалося, що „ОУН шанує кожного діяча-патріота України, що прагне служити своєму народові таким способом, який уважає за існуючих умов доцільним”. Звертання до марксизму, на думку членів ОУН(б), ще не означало, що його автор також марксист. Представники ОУН(б) не схвалювали дії дисидентів щодо посилення на Конституцію УРСР чи СРСР або на марксистсько-ленінські принципи, бо вони були неіснуючими, що і засвідчили репресивні дії комуністичного режиму. Згодом діячі ОУН(б) критикували переважання в дисидентів ідей захисту прав особи над ідеями відстоювання національних інтересів, зазначаючи, що без свободи національної спільноти не можна досягти свободи особистості.

Черговою масштабною інформаційною хвилею з підрадянської України стала поява на Заході підпільного самвидавчого журналу „Український вісник”, редактором і упорядником якого був В. Чорновіл. Йому з кінця 1969 р. до чергового свого арешту на початку 1972 р. вдалося видати п’ять номерів, а підготовлений ним шостий номер видали дружина і друзі після його затримання.

На Заході тривалий час не знали хто і де видавав „Український вісник”. Певна інформація з цього приводу з’явилася лише у дванадцятому номері „ВШ” за 1975 р. із судового вироку В. Чорновола, в якому сказано, що він

брав участь у виданні нелегального журналу „Український вісник”. Проте, в коментарі до вироку В. Чорновіл свою причетність до видання „Українського вісника” на той час відкидав, намагався притягти до відповідальності слідчого за протизаконне ведення слідства та переглянути вирок суду. Він зазначав у коментарі, що слідчі вважали його відповідальним за випуск „Українського вісника”, але доказів не мали, не подали їх і на судове засідання. Відтак причетність до видання журналу була „доведена” у суді так званою лексико-стилістичною експертизою. Після виїзду за межі СРСР в 1979 р. політв’язень В. Мороз в одному із інтерв’ю заявив, що був причетним до виходу першого номеру „Українського вісника”, але назвати редактора не може, бо він перебуває в ув’язненні в СРСР. Вперше ім’я В. Чорновола, як редактора „Українського вісника”, з’явилося в одинадцятому номері 1981 р. „ВШ” в показаннях Н. Строкатої-Караванської, наданих нею Комісії Прав людини в палаті Представників США, а також із відкритого листа самого В. Чорновола [11]. Водночас Н. Строката-Караванська редактором журналу, крім В. Чорновола, назвала ще С. Хмару (Він у 1970-х роках почав видавати нелегальний журнал як продовження попереднього „Українського вісника” під тією назвою із продовженням нумерації номерів. Зміг видати два номери). У подальших номерах „ВШ” зустрічаються згадки про В. Чорновола як єдиного редактора „Українського вісника” та про те, що він наприкінці 1980-х рр. відновив видання цього журналу. Публічно В. Чорновіл заявив про себе як про редактора журналу в кінці 1974 р., підписавши одну із протестних заяв як редактор „Українського вісника”.

У „ВШ” друкувалися вибірки матеріалів із випусків „Українського вісника”, але не завжди редакція „ВШ” вказувала з яких випусків „Українського вісника” вони походять. Вказувалась приналежність наведених матеріалів лише до трьох випусків „Українського вісника” – третього, четвертого і шостого. Вперше матеріали „Вісника” з’явилися у „ВШ” у першому номері за 1970 рік. У номері наводилися дані про радянські репресії та деякі документи так званої „захальної літератури”, тобто самвидаву, що походили з першого випуску „Українського вісника”.

Редактором „Вісника” в передмові до першого номера визначалося завдання журналу. Зазначалося, „що необхідність такого позацензурного видання в Україні давно назріла. Є багато проблем, які викликають загальний інтерес і турбують широке коло української громадськості, але зовсім не висвітлюються офіційною пресою. Якщо ж зрідка, під тиском обставин, преса і згадує ці проблеми, то вдається до свідомої фальсифікації” [6, с. 669].

„Вісник” містив інформацію про порушення свободи слова й інших демократичних свобод, гарантованих конституцією УРСР і СРСР, судові і позасудові репресії в Україні, про порушення національної суверенності (факти шовінізму і українофобії), різноманітні спроби дезінформувати громадськість про становище українських політв’язнів у тюрмах і таборах, про різні акції протесту. У „Віснику” робився огляд або повністю наводилися

публіцистичні статті, документи, художні й інші матеріали, які були поширені у самвидаві. Про важливість інформації, що містилася в „Українському віснику”, свідчать слова із звернення ОУН(б): „Хай „Український вісник” стане відомий усім, хто має національну душу, у вільному світі” [2, с. 151].

Із матеріалів „Вісника” читачі отримували також інформацію про В. Чорновола. Додатково стало відомо, що до переслідування владою він працював секретарем комітету комсомолу на будівництві Київської ГЕС, в редакції комсомольської газети „Молода гвардія”, в редакції газети „Друг читача”, опублікував декілька десятків літературознавчих матеріалів у республіканських журналах і газетах. Не маючи можливості працювати за фахом, через владні перешкоди, працював інспектором з реклами в „Книготорзі”, а згодом інспектором Львівського відділення „Товариства по охороні природи”. За написання книги „Лихо з розуму” кинутий до тюрми, піддавався протиправним утискам у в’язниці, протестував за допомогою голодовок проти порушення його прав, зокрема проти вилучення матеріалів його судової справи. Комуністичний режим не обмежився засудженням В. Чорновола, а вдався до паплюження його імені в пресі. На сторінках „Літературної України” з’явилася „викривальна” стаття О. Полторацького в якій фальсифікувались біографія і слова В. Чорновола. Із матеріалів „Вісника” можна було зробити висновок, що після виходу із ув’язнення В. Чорновіл активно включився в правозахисну діяльність. Під час судової розправи над В. Морозом, якому за написання кількох статей опозиційного характеру дали неймовірний строк – 14 років покарання, В. Чорновіл, як і інші свідки (І. Дзюба та Б. Антоненко-Давидович), відмовився давати свідчення, аргументуючи це незаконністю висунутих звинувачень та провадження судового засідання у закритому режимі. Після винесення вироку В. Морозу В. Чорновіл брав участь у написанні протестних заяв до Верховного Суду, Міністерства юстиції, прокуратури УРСР та інших адресатів з вимогою скасувати незаконний вирок облсуду і звільнити засудженого. Свій підпис він поставив і під іншими зверненнями, зокрема групи осіб до Комісії прав людини ООН з проханням поставити питання порушення основних громадських прав у СРСР на розгляд ООН. В останньому, шостому випуску „Українського вісника”, виданому після арешту редактора, містилася інформація про арешт В. Чорновола 12 січня 1972 р. під час чергової репресивної хвилі початої радянською владою проти діячів дисидентського руху.

Наприкінці 1960-х рр. В. Чорновіл з малознаного радянського журналіста перетворився в знакову постать, донісши до вільного світу докладну інформацію про існування в Україні національно-культурного спротиву колоніальній політиці Москви. Відтоді його ім’я часто стало зустрічатися на сторінках різних видань, зокрема і „Визвольного шляху”.

Редакція цього журналу намагалася об'ємно висвітлювати інформаційні матеріали про нього та його праці.

1. Богданюк В. Положення СРСР і Україна // *Визвольний шлях*. – 1964. – № 4.
2. В обороні нескорених. Звернення ОУН до всієї української спільноти // *Визвольний шлях*. – 1972. – № 2.
3. Василюшин Г. Призначено дійти. В. Чорновіл. Політика та правда життя: У 3 Ч. – К., 1998–1999; Деревінський В. Становлення світогляду Вячеслава Чорновола // *Українознавство*. – 2006. – № 1; Капелюшний Л. Без Чорновола. – К., 1999; Хейфец М. Вячеслав Чорновіл – зеківський генерал // *Українські силуети*. Нью-Йорк, 1983; Чорновіл В. Твори: У 10-ти т. – К., 2002–2006 та інші.
4. Вирок В. Чорновола і його коментар // *Визвольний шлях*. – 1977. – № 12.
5. Гайвас Я. Вагомий голос з України // *Визвольний шлях*. – 1985. – № 9.
6. Голос нескорених // *Визвольний шлях*. – 1970. – № 6.
7. Ідеологічно-програмові позиції Визвольного шляху // *Визвольний шлях*. – 1962. – № 4 – 5.
8. Лист В. Чорновола прокуророві УРСР, голові народного суду УРСР, голові КДБ при Раді Міністрів УРСР // *Визвольний шлях*. – 1968. – № 2.
9. Лист колективі журналу „Перець”, до ЦК КПУ, в редакцію газети „Радянська Україна”, в редакцію газети „Літературна Україна”, до Спілки журналістів України В. Чорновола, П. Скочка та Л. Шереметевої // *Визвольний шлях*. – 1967. – № 11 – 12.
10. О. Д. І не ситий ... не скує душі живої // *Визвольний шлях*. – 1962. – № 4 – 5.
11. Свідчення Н. Строкатої-Караванської // *Визвольний шлях*. – 1981. – № 11; В. Чорновіл Відкритий лист // *Визвольний шлях*. – 1981. – № 11.
12. Чорновіл В. „Як і що обстоєє Б. Стенчук” // *Визвольний шлях*. – 1973. – № 7 – 8.
13. Чорновіл В. Твори: У 10-ти т. – Т. 3. – К., 2006. – 976 с.

В'ячеслав Мордвінцев
(м. Київ)

НОВЕ ДОСЛІДЖЕННЯ З ІСТОРІЇ УКРАЇНСЬКО-РОСІЙСЬКИХ ВІДНОСИН У ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ XVII.

Друга половина XVII ст. є надзвичайно важливим і непростим періодом в історії України. В цей час українці зуміли вибороти та створити власну державу, що стала відчутним чинником у міжнародному житті Східної Європи. Однак, тоді ж були започатковані процеси, що поступово звели нанівець всі завоювання Національно-визвольної війни та врешті решт перетворили Україну на звичайну провінцію Російської імперії.